

POGLEDI NA POVRATAK – HRVATSKE I BOSANSKO- -HERCEGOVAČKE IZBJEGLICE

Milan Mesić

Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 325.254(=86)

314.745(=86)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 8. 2. 1995.

U članku se izvješćuje o djelomičnim rezultatima međunarodnog sociološkog istraživanja "Izgledi povratka i reintegracije hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica". Istraživanje je provedeno u Hrvatskoj, Mađarskoj i Njemačkoj, na ukupnom uzorku od 1248 odraslih osoba. Analizirana je baterija pitanja o povratku. Pokazalo se da je orijentacija na povratak (koja uključuje očekivanja, osobne planove i želje) u većoj ili manjoj mjeri ovisna o izvjesnim socijalnim i drugim obilježjima ljudi u izbjeglištvu. Idealno-tipski na povratak su više orijentirani (bilo da su izbjeglice ili raseljenici) stariji ljudi, podrijetlom sa sela, poljoprivrednici, tip ratnih izbjeglica, koji su sada u organiziranom smještaju. Hrvatske raseljene osobe u povratak više vjeruju, na njega osobno računaju i češće ga smatraju idealnim izborom za budućnost nego izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Hrvatske izbjeglice u tome su, čini se, bliže potonjima nego hrvatskim raseljenicima. Među BiH-izbjeglicama na povratak su više orijentirani Muslimani-Bošnjaci, dočim su Hrvati skloniji svoju budućnost vidjeti negdje drugdje.

UVOD

U ovom članku izvješćujemo o rezultatima jednog dijela međunarodnog sociološkog projekta "Prospects of Return and Reintegration of Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees".¹ Riječ je o analizi baterije pitanja iz našeg anketnog upitnika, koja se odnosi na izgleda povratka. Integralno empirijsko

1

Projekt je potpomognut od *The Research Support Scheme of the Open Society Institute*, Grant No 793/93. Svojim suradnicima na projektu, Katrin Becker (Njemačka), János Gyuroku (Mađarska) i Pavlu Jonjiću, zahvaljujem i ovim putem na suradnji.

istraživanje sastojalo se od serije (oko stotinu) produbljenih intervjua i anketnog ispitivanja na ukupnom uzorku od 1248 odraslih ispitanika.²

Ispitivanja smo provodili u trima zemljama: Hrvatskoj, Mađarskoj i Njemačkoj. U Hrvatskoj je anketirano 465 bosansko-hercegovačkih izbjeglica i 463 raseljenih osoba (prognanika).³ Poduzorak bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj čini 193, a hrvatskih izbjeglica u tim zemljama 127 ispitanika.

Kako raseljeničko, a osobito izbjegličko tijelo u Hrvatskoj stalno fluktuiraju, tako variraju njihova socijalna struktura i obilježja i teško je preciznije odrediti reprezentativnost uzorka glede pojedinih nezavisnih varijabli u našem istraživanju. To tim više što je samo ispitivanje potrajalo dulje vrijeme. Istodobno, metodologija službenih popisa hrvatskih raseljenika (prognanika) i izbjeglica te bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj samo djelomično odgovara našoj podjeli ispitanika spram njihovih socijalnih i drugih obilježja.⁴ Barem za dio obilježja ukupne populacije raseljenih osoba i izbjeglica u Hrvatskoj naš

2

Temeljem produbljenih snimanih razgovora s bosansko-hercegovačkim izbjeglicama te hrvatskim raseljenim osobama i izbjeglicama koncipirali smo jednu tipologiju izbjeglica i raseljenika. O tome smo podnijeli referat, "Types of Refugees – Croatian and Bosnian-Herzegovian Experiences", na XIII. svjetskom kongresu sociologije u Bielefeldu, 18-23. srpnja 1994. Vidi: Mesić, Milan, "Types of Refugees – the Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees", *Sociological Abstracts*, jul 1994, suppl. 173, 94S28965. O rezultatima anketnog ispitivanja počeli smo izvještivati u *Reviji za sociologiju*, br. 3-4/1994, gdje je objavljen prvi dio priloga pod naslovom "Razlozi izbjeglištva, slom i nada – hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice". U časopisu *Zeitschrift für kulturaustausch* (Stuttgart) bit će objavljeni rezultati koji se tiču socijalne (etničke) distance naših ispitanika spram naroda i manjina koji su živjeli u bivšoj Jugoslaviji.

3

Ovdje koristimo stručnu terminologiju, po kojoj se termin izbjeglica, u užem smislu, sukladno Ženevskoj konvenciji o statusu izbjeglica (1951), odnosi na prisilno raseljene osobe koje se nalaze izvan svoje zemlje (stalnog boravka), a u širem smislu na prisilne migrante – vanjske i unutrašnje izbjeglice. Ovi potonji – unutrašnje izbjeglice, u međunarodnoj službenoj terminologiji označavaju se kao raseljene osobe ili raseljenici (*displaced persons, displacees*). To i mi prihvaćamo, tim više što smo već prije ukazivali na neprimjerenost pojma prognanici kao općeg službenog termina za sve hrvatske raseljene osobe. Za nas su prognanici jedna od kategorija ili tipova, kako raseljenih osoba tako i izbjeglica u užem smislu, koji se jednako (sociološki) može primijeniti na hrvatske i bosansko-hercegovačke vanjske i unutrašnje izbjeglice. Vidi integralno izvješće našega prvog sociološkog istraživanja problematike izbjeglica: M. Mesić, *Osjetljivi i ljuti ljudi, hrvatske izbjeglice i prognanici*, Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade RH i Institut za migracije, 1993, str. 18-19.

4

Usp. Popis i preregistracija prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj 1994, Prvo izvješće, Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, 1994. Ono po čemu se naš uzorak najviše udaljuje od opće populacije koju ispituje njihov je smještajni status. Popis je ustanovio da se tek 22 posto hrvatskih raseljenika i bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj nalazi u organiziranom smještaju, a svi ostali u različitim vrstama privatnog smještaja. Do ove distorzije uzorka nije, dakako, došlo zbog našega nepoznavanja stanja ili ignorancije spram ovog važnog obilježja naših ispitanika. Naprotiv, nastojali smo uključiti u uzorak (uzorke) što veći broj ispitanika u privatnom smještaju. No, kako su raspoloživa financijska sredstva, a onda i broj anketara na različitim mjestima, bili ograničeni, to smo morali većinu ispitanika potražiti tamo gdje su koncentrirani – u različitim objektima organiziranog smještaja.

uzorak funkcionira kao kvotni. To se ponajprije odnosi na podjelu između raseljenika (prognanika) i izbjeglica, spolnu strukturu, a uvjetno i na dobnu strukturu, školsku spremu i neke druge karakteristike. Poduzorci za Mađarsku i Njemačku mogu dati samo izvjesne indikativne nalaze, koji se uvjetno mogu analizirati.

Anketiranja smo započeli još u kolovozu 1993. na području Zadra. Glavninu ispitivanja u Hrvatskoj proveli smo tijekom jeseni 1993, a manji dio sve do jeseni 1994. Osim u Zadru, anketirali smo u Zagrebu, Novoj Gradišci, Varaždinu, Kutini, Osijeku (Čepin), Karlovcu, Andrijevcima, Rijeci i Puli. U manjim izbjegličkim ili raseljeničkim naseljima ispitali smo gotovo sve odrasle osobe koje smo u trenutku ispitivanja tamo zatekli. U većim naseljima slučajnim bi odabirom anketirali dovoljno veliku skupinu ispitanika, različitih obilježja, koja dobro reprezentira određeno naselje. U Mađarskoj smo ispitanike našli u nekoliko mjesta županije Baranja (Nagyatád, Mohács, Pécs, Harkány). U Njemačkoj smo ispitivanja uglavnom provodili u kampovima (Heime) istočnog Berlina, a manju skupinu ispitanika anketirali smo u jednoj bolnici u Wittstocku (AWO Zentrum).

Budući da smo anketirali dvije glavne skupine ispitanika te njihove dvije podskupine, koncipirali smo dva osnovna i dva izvedena upitnika. Jedan upitnik bio je namijenjen bosansko-hercegovačkim izbjeglicama u Hrvatskoj (prvi temeljni uzorak) i iz njega je izveden upitnik za njihove sunarodnjake u izbjeglištvu u Mađarskoj i Njemačkoj. Na drugi su odgovarale raseljene osobe u Hrvatskoj (drugi temeljni uzorak), a s manjim izmjenama i hrvatske izbjeglice u Mađarskoj i Njemačkoj. Jedna jezgra pitanja bila je zajednička za oba temeljna upitnika i njihove podvarijante. Među njima su i pitanja o povratku, koja ovdje analiziramo.

REZULTATI ISPITIVANJA

Pitanje o povratku postavili smo na tri razna načina, koji simuliraju različitu razinu osobne tangiranosti ispitanika. Takva pitanja imaju međusobnu kontrolnu funkciju u strategiji upitnika.

Odgovore ispitanika analiziramo prvo na razini ukupnog uzorka (naduzorka), a potom na razini zasebnih temeljnih uzoraka bosansko-hercegovačkih i hrvatskih izbjeglica.

Rezultati za ukupan uzorak ispitanika

Prvo je pitanje formulirano na impersonalan način: *Što mislite hoće li se izbjeglice (raseljenici) vratiti u mjesta iz kojih su morali otići?* Na razini naduzorka dobili smo sljedeću distribuciju odgovora:

- 1) skoro svi će se vratiti – 16.6%
- 2) većina će se vratiti – 38.7%
- 3) samo manji dio će se vratiti – 44.7%

Ponajprije treba imati na umu da se u odgovorima na ovako postavljeno pitanje isprepliće racionalna procjena trenutačnih izgleda za povratak, nada u povratak i osobni planovi. Opća je procjena svakako vrlo pesimistična.

Izbjegllice iz BiH u Hrvatskoj (TU1) kudikamo su pesimističniji od hrvatskih raseljenika. Tek svaki deseti (9.5%) slaže se s prvom procjenom, a svaki treći (34.1%) s drugom. Pretežiti dio (56.4%), dakle, vidio je zadnju soluciju kao najizgledniju. Odgovori njihovih supatnika u Mađarskoj i Njemačkoj još su porazniji. Proporcija prihvaćanja druge, rekli bismo umjereno optimističke, procjene je, doduše, ista (34.5%) kao i u temeljnom uzorku (TU1), ali je još manje potpunih optimista (5.5%).

Među hrvatskim raseljenicima (TU2) i dalje je relativno najviše umjerenih optimista (48.6%). Slijede ih uvjereni optimisti (31.3%), dočim je tek svaki peti (20.1%) otvoreni pesimist. Neočekivano, raseljenici su pokazali čak nešto veći optimizam u općoj procjeni o povratku nego u prvom ispitivanju. Tada je tek svaki peti (20.7%) optirao za prvi ponuđeni odgovor, ali ih se zato mnogo više (61.7%) priklonilo opreznijoj drugoj opciji, dok je otvorenih pesimista bilo relativno manje (17.5%).

Na ovakve odgovore hrvatskih raseljenika vjerojatno je utjecala nešto optimističnija opća javna atmosfera glede povratka, nakon uspješnih ograničenih vojnih akcija hrvatske vojske protiv "pobunjenih Srba" (akcija Maslenica i Medačka akcija) te vraćanje dijela okupiranog teritorija pod nadzor hrvatskih vlasti. Kasnije će se u javnosti saznati da je zapravo dio tih oslobođenih područja potpao pod tzv. "ružičaste zone" i nadzor UNPROFOR-a, a izgledi povratka su opet postali neizvjesnima. Uvjereni smo da bi novo ispitivanje u trenutku dok pišemo završno izvješće (prosinac 1994) dalo bitno drugačiju sliku. Utjecaj drugih čimbenika, posebno nešto drugačiju regionalnu zastupljenost nego u prvom ispitivanju, komentirat ćemo dalje u tekstu.

Gornji zaključak posredno potvrđuju odgovori hrvatskih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj, koji su zapanjujuće različiti od temeljnog uzorka. Naime, među njima je nađeno čak 69.2 posto otvorenih pesimista. Samo svaki četvrti (25.0%) pristaje uz umjereni optimizam, a marginalnih 5.8 posto, odnosno sedam ispitanika, uvjereni su u povratak gotovo svih hrvatskih izbjeglica i raseljenika.

Križanje odgovora na ovo pitanje s temeljnim uzorcima i njihovim poduzorcima potvrdilo je statističku značajnost razlika među njima, pa još jednom ponavljamo u tablici 1 sve rezultate odgovora. (Statističku značajnost testiramo hi^2 testom i komentiramo uglavnom razlike na razini značajnosti od 1 posto, osim iznimno i na razini od 5 posto, kada to posebno ističemo. Kontingenciju mjerimo koeficijentom kontingencije – C).

U tablici odmah upada u oči pravi jaz u procjeni povratka između raseljenih osoba u Hrvatskoj i hrvatskih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj naspram male, vjerojatno slučajne razlike između BiH-izbjeglica u Hrvatskoj te u drugim dvjema zemljama. Štoviše, hrvatske izbjeglice mnogo su bliže po svojim odgovorima prvom temeljnom uzorku i njegovu poduzorku nego hrvatskim raseljenicima. Na

djelu je, dakle, morao biti jedan ili više interferirajućih čimbenika, trajanje kojega je, međutim, upitno.

Tablica 1

Vrsta uzorka X opća procjena povratka

Vrsta uzorka	Procjena povratka %		
	skoro svi	većina	manji dio
Izbjegllice iz BiH u Hrvatskoj	9.5	34.1	56.5
BiH izbjeglice u Mađarskoj/Njemačkoj	5.5	34.5	60.0
Raseljene osobe u Hrvatskoj	31.3	48.6	20.1
Hrvatske izbjeglice u Mađarskoj/Njemačkoj	5.8	25.0	69.2

Signifikantnost 0.0000, C=0.3896

Na opću procjenu ispitanika o izgledima i razmjerima povratka utječu, prema očekivanju, njihova posebna obilježja. Prikazat ćemo i komentirati važnije rezultate križanja odgovora s nezavisnim varijablama, i to ponajprije za ukupni uzorak, a mjestimično i za temeljne uzorke i njihove poduzorke.

Dob je, uz školsku spremu i neka druga obilježja, u našem istraživanju pokazala jači ili slabiji utjecaj na stavove, mišljenja i osjećaje ljudi u izbjeglištvu. To se potvrdilo i na ovom pitanju, s time što srednja dobna skupina kvari pravilnost tendencije da sa starošću relativno raste optimizam očekivanja glede povratka (zbog čega je korelacija vrlo niska).

Tablica 2

Dob X opća procjena povratka

Dob	Procjena povratka %		
	skoro svi	većina	manji dio
18-30	13.8	35.4	50.7
31-50	13.9	41.9	44.2
51-i više	22.6	37.3	40.1

N=1247, signifikantnost 0.0006, C=0.12413

Isti osnovni trend povezanosti relativnog optimizma ili pesimizma glede opće procjene o povratku nađena je i kod obaju temeljnih uzoraka, ali s većim odstupanjima u pojedinim opcijama odgovora.

Kako pokazuje tablica 3 za ukupni uzorak, svakim stupnjem školske naobrazbe pada optimizam i raste pesimizam glede povratka bosansko-hercegovačkih i hrvatskih izbjeglica. Treba reći da statistička značajnost između obrazovnih skupina nije potvrđena na našem uzorku raseljenika, što također ukazuje na djelovanje snažnog interferirajućeg čimbenika.

Tablica 3**Obrazovanje X opća procjena povratka**

Škola	Procjena povratka %		
	svi	većina	manjina
bez osnovne	29.3	42.2	34.0
osmogodišnja	20.6	40.6	38.8
srednja/zanat	13.9	36.8	49.3
student/đak	9.4	31.3	59.4
visoka/viša	3.7	38.0	58.3

N=1247, signifikantnost 0.0000, C=0.19871

Kad je riječ o zanimanju, poljoprivrednici su u najvećoj mjeri (28.2%) umjereni optimisti, ali je čak i među njima gotovo isto toliko (25.5%) onih koji još računaju samo na povratak manjine. Kod svih ostalih znatno pretežu pesimisti nad uvjerenim optimistima. Samo još radnici, uz poljoprivrednike, optiraju nešto češće za vjerojatnost povratka većine izbjeglica (44.1%), naspram vjerojatnosti povratka manjine (37.7%). Više od polovice studenata i đaka (59.3%), službenika (56.2%), pa čak i umirovljenika (52.8%), računa još samo na povratak manjine.

Ispitanici podrijetlom iz grada mnogo rjeđe vjeruju u povratak gotovo svih izbjeglica nego njihovi seoski supatnici (8.5% prema 22.7% odgovora na prvu opciju). Dosljedno, prvi se u znatno većoj mjeri priklanjaju procjeni o povratku manjine (58.1% u odnosu na 34.6%).

Statistička značajnost razlike indicirala je i utjecaj vjere na opće pitanje o povratku. Pogled na tablicu 4 pokazuje zapravo bitnu razliku između ateista, s jedne strane, te deklariranih vjernika dviju vjerskih zajednica, s druge. Razlike između katolika i muslimana mogu biti slučajne, budući da su katolici istodobno i u istoj mjeri češće uvjereni optimisti i pesimisti u procjeni izgleda za povratak.

Tablica 4**Vjera X opća procjena povratka**

Vjera	Procjena povratka %		
	svi	većina	manjina
katolici	18.9	37.3	43.8
muslimani	15.2	44.2	40.6
ateisti	7.8	37.4	54.7

N=1247, signifikantnost 0.0010, C=0.12121

Izbjeglice i raseljene osobe u organiziranom smještaju pokazuju se većim optimistima u ocjeni vjerojatnosti povratka od onih u privatnom smještaju. Među prvima je 20.6 posto umjerenih optimista i "samo" 36.9 posto pesimista. Kod drugih su odgovarajuće proporcije bitno drugačije – 7.1 i 64.1 posto. Smisao

utjecaja smještaja na pitanje povratka vidimo u većoj (psihološkoj) potrebi ljudi u kampovima da vjeruju u povratak. To onda potvrđuje našu polaznu pretpostavku o isprepletenosti racionalne i iracionalne dimenzije u odgovorima ispitanika na ovo pitanje.

Vrsta smještaja djeluje, po našem sudu, na iracionalnom planu, za razliku, primjerice, od školske spreme. Uz točnost pretpostavke da su obrazovaniji ljudi prosječno racionalniji u svojim prosudbama, osobito u izbjegličkoj situaciji, njihove procjene o vjerojatnosti povratka počivaju tendencijski više na racionalnoj dimenziji. Obrazovaniji su pesimističniji jer vide sve realne prepreke povratku i njih stavljaju u prvi plan, a ne želje i nadu. Zbog svega rečenog, naše pomoćne tipove optimista i pesimista treba uvjetno shvatiti i vezati uz višedimenzionalnost odgovora.

Napokon, i obiteljska situacija naših ispitanika utječe na procjenu o povratku. Ljudi čije su obitelji na okupu skloniji su viđenju svjetlije perspektive povratka od onih čije su obitelji raspršene u izbjeglištvu. Prvi su dvostruko češće i dalje uvjereni u povratak gotovo svih izbjeglica (22.4% spram 11.8%). Istodobno znatno rjeđe pristaju uz pesimističku prognozu (39.0% u odnosu na 49.6%).

Ovaj nam nalaz, pak, govori da u svojoj procjeni o tome koliko će se ljudi vratiti u svoja mjesta ispitanici ne uzimaju u obzir samo osiguranje objektivnih pretpostavki povratka nego i svoju obiteljsku situaciju, ali i druge subjektivne čimbenike. Tako, primjerice, ljudi koji su sami iskusili neki koncentracijski logor ili u obitelji imaju nekog logoraša (bivšeg ili sadašnjeg), manje su skloni, naravno, očekivati povratak svih izbjeglica, od ostalih izbjeglica (10.8% prema 20.1%). Dosljedno tome, više od polovice (52.3%) prvih pristaje uz pesimističku procjenu, što čini 39.6 posto drugih. U istom smjeru, kao iskustvo logora, ali u manjoj mjeri, na procjenu povratka utječe iskustvo osobnog poniženja prije izbjeglištva. Ljudi s takvim iskustvom općenito su nešto veći pesimisti glede povratka izbjeglica i raseljenih osoba.

Pogledi na povratak bosansko-hercegovačkih izbjeglica

Drugo je pitanje o povratku postavljeno osobno: *Što mislite gdje ćete Vi nakon rata živjeti?* U analizi treba voditi računa o još jednom pomaku u pitanju. Izbjeglička budućnost nije više smještena u vremenski neodređenu perspektivu čekanja povratka. Izvjesno je, naime, da će rat jednom prestati i da će se izbjeglice negdje morati skrasiti, bilo da će imati sigurnost povratka u svoje domove ili da neće.

Kako se alternative odgovora za dvije izbjegličke zajednice ovdje razlikuju, a i izgledi povratka ne moraju biti isti, odgovore ćemo analizirati zasebno u okviru naših temeljnih uzoraka i poduzoraka. Zapravo ćemo spojiti svaki temeljni uzorak s njegovim poduzorkom za Mađarsku i Njemačku i tako dobiti dva spojena uzorka koji reprezentiraju (sa svim ogradama o reprezentativnosti, kojih smo svjesni) dvije izbjegličke zajednice u trima promatranim zemljama.

Uz opcije odgovora za BiH-izbjeglice dajemo i njihove relativne frekvencije, u prvom za temeljni uzorak, a u drugom za njegov poduzorak (ispitanici u Mađarskoj i Njemačkoj):

	TU1*	PU1*
1) gdje sam živio i prije	39.2	25.1
2) u drugom dijelu BiH	3.2	8.0
3) u zemlji gdje sam sada	19.0	3.5
4) u nekoj drugoj zemlji	6.3	8.5
5) ne znam	32.3	54.3

* TU1 – izbjeglice iz BiH u Hrvatskoj

* PU1 – poduzorak izbjeglica iz BiH u Mađarskoj i Njemačkoj

Usporedba s rezultatima prethodnog pitanja pokazuje da su naši ispitanici odgovarali realno, korektno i dosljedno. Tako je proporcija izbjeglica iz Hrvatske koji misle da će se vratiti u svoja mjesta nešto manja od zbroja odgovora na prvu i drugu opciju opće procjene o povratku izbjeglica. Mala razlika u korist zbroja dviju opcija iz prethodnog pitanja otprilike odgovara onom pomaku od impersonalnog k personalnom karakteru pitanja. Isto vrijedi, s nešto većom razlikom, i za poduzorak za Mađarsku i Njemačku.

Prije prelaska na analizu križanja odgovora s obilježjima ispitanika na razini spojenog uzorka i poduzorka, primijetimo da BiH-izbjeglice u Mađarskoj i Njemačkoj žive u većoj neizvjesnosti glede svoga povratka, što čitamo ponajprije iz mnogo većeg postotka onih među njima koji ne znaju odgovora na pitanje. Osim toga, znatno ih manje računa na povratak u svoja mjesta u usporedbi s njihovim supatnicima u Hrvatskoj. Potonji, pak, mnogo više vjeruju da će se integrirati u zemlji primitka.

Recimo još da smo kod križanja s nezavisnim varijablama, zbog niskih frekvencija, drugu, treću i četvrtu opciju odgovora spojili u zajedničku opciju života negdje drugdje, nego gdje su živjeli prije.

Stariji ljudi iz Bosne i Hercegovine u izbjeglištvu dvostruko češće vjeruju (ili žele vjerovati!) u povratak u svoja mjesta od mladih (48.7% prema 23.8%). Srednjodobni, sukladno pravilnom trendu, zauzimaju srednju poziciju (32.6%). Razlike između triju dobnih skupina manje su u očekivanju budućeg života negdje drugdje. Stariji se tome priklanjaju u 21.6 posto slučajeva, mladi u 29.8, a srednjodobni u 26.6 posto. Istodobno, mladi su daleko češće bez odgovora (46.4%, u odnosu stare 29.6% i 40.8% srednjodobnih), čime, po našem sudu, izražavaju veću otvorenost prema različitim opcijama.

Povezanost školske naobrazbe s osobnim očekivanjima o tome gdje će netko živjeti nakon rata prikazana je u tablici 5.

Tablica 5**Obrazovanje X gdje će nakon rata živjeti**

Obrazovanje	Gdje će živjeti %		
	povratak	drugdje	ne zna
bez osnovne	53.2	16.2	30.5
osmogodišnja	34.3	22.5	43.2
srednja/zanat	29.3	32.8	38.0
student/đak	19.1	21.3	59.6
visoka/viša	25.4	38.1	36.5

N=665, signifikantnost 0.0000, C=0.25263

Fakultetski obrazovani ljudi iz Bosne i Hercegovine dva puta manje računaju na vjerojatnost da će se vratiti u svoja mjesta od ljudi bez ikakve škole. Zato dvostruko češće od drugih optiraju za život negdje drugdje kao vjerojatnost poslijeratne perspektive.

Kad se uzme zanimanje kao nezavisna varijabla, onda prvi dio gornje relacije vrijedi između poljoprivrednika i domaćica, s jedne strane, i službenika, s druge. Prvi dvostruko češće misle da će se vratiti u svoja mjesta od drugih (44.0% prema 22.0%). Razlika između ovih skupina zanimanja nešto je manja u pristajanju uz drugu opciju (19.3% i 32.1%).

Izbjeglice podrijetlom iz bosansko-hercegovačkih gradova u znatno manjoj mjeri od onih sa sela misle da je povratak u njihova mjesta i dalje realan (27.7% i 43.3%). Prvi su u većim dvojabama od drugih glede ovog pitanja (44.7% prema 32.7%).

Razlog izbjeglištva statističkom je značajnošću također indicirao svoj utjecaj na osobna razmišljanja o poslijeratnom životu, ali je korelacija i ovdje slaba. Rezultati križanja ponešto su neočekivani pa ih prikazujemo u tablici 6.

Tablica 6**Razlog izbjeglištva X gdje će živjeti nakon rata**

Razlog	Gdje će živjeti %		
	povratak	drugdje	ne zna
logor, izgon, šikaniranja*	32.7	29.6	32.7
ratne opasnosti	40.1	17.3	42.6
ostalo	29.4	36.8	33.8

N=665, signifikantnost 0.0030, C=0.15395

* Zbog križanja morali smo spojiti malobrojnije tipove izbjeglica. Činilo nam se opravdanim prvo povezati tri vrste razloga koji se međusobno razlikuju po stupnju nasilja kojima su ljudi bili izloženi prije izbjeglištva, ali im je zajedničko baš to osobno iskustvo nasilja. Ratne izbjeglice dovoljno su brojna podskupina, a njihova iskustva ratnih opasnosti jasno ih izdvajaju kako od prve združene podskupine tako i od anticipirajućih izbjeglica i poluizbjeglica, čiji su razlozi izbjeglištva grupirani u podskupinu "ostalo".

Za nas neočekivano, ali čini se logičnim, ratne izbjeglice razmjerno najčešće očekuju da će se nakon rata osobno vratiti u svoja mjesta. Naime, prestankom ratnih opasnosti nestaje neposredni razlog njihova izbjeglištva, za što su vezana njihova predizbjeglička iskustva. Naravno, i ratne izbjeglice (po našoj kategorizaciji) znaju da prestanak rata ne znači samim time i osiguranje sigurnosnih pretpostavki za povratak, barem ne za sve izbjeglice. Stoga i izrazita većina među njima ipak nije uvjerena da će se doista i vratiti u svoja mjesta, štoviše, ponajviše ih opet uopće ne zna kamo će poslije rata. Zapravo više iznenađuje nalaz da oni čiji su razlozi izbjeglištva razmjerno najmanje traumatični, proporcionalno najmanje misle na povratak u svoja mjesta i istodobno najviše na poslijeratni život negdje drugdje. Na drugom mjestu smo tvrdili da razlozi izbjeglištva utječu i na povratak te da je lakše vratiti se ljudima koji su prije izbjeglištva manje propatili. Mi smo doista mislili da će takve kategorije izbjeglica stoga biti i više orijentirane na povratak. Ponovno promišljanje navodi nas na zaključak da izvorni smisao naše tvrdnje nije pogrešan i da samo prividno proturječi ovim rezultatima ispitivanja, ali da zaključak moramo korigirati. Naime, to što je anticipirajućima i poluizbjeglicama, kako smo ih nazvali, po svemu sudeći (psihološki) lakše vratiti se, ne znači da će se prije i u većoj mjeri vraćati niti da više vjeruju u svoj povratak kao realnost. Proizlazi da je baš obratno, i to se može objasniti. Prvo, ista opreznost koja je navela anticipirajući tip izbjeglice da prije stvarne opasnosti napuste svoje domove i mjesta prebivanja, čini se da će ih zadržavati u povratku, ako do njega dođe. Bit će skloniji čekanju i provjeravanju iskustva onih koji će se prvi vraćati. Osim toga, oni – a još više poluizbjeglice – imaju razmjerno više prilika za odgađanje povratka, dok se ne uvjere u potpunu sigurnost. Napokon – ali ne manje važno – možda su oni manje skloni vjerovanju u povratak a više racionalnim sumnjama u njegovu izvjesnost.

Izbjeglice iz nacionalno mješovitih mjesta Bosne i Hercegovine znatno teže mogu zamisliti svoj povratak kući od svojih zemljaka iz nacionalno homogenih mjesta (32.95 prema 47.4%). Istodobno su u daleko većim dvojbama gdje će uopće živjeti poslije rata (41.4% to ne zna, spram 24.7% drugih).

Regionalno podrijetlo također je važan čimbenik u osobnim razmišljanjima o mjestu stanovanja nakon rata. To je povezano s nacionalnim sastavom regije ili uže sredine, trenutačnim ratnim operacijama i izgledima koja će strana imati stvarnu vlast na nekom području nakon rata. Povezanost regionalnog podrijetla i pitanja gdje će živjeti dana je u tablici 7.

Izbjeglice iz Bosanske Posavine odskaču po svojoj orijentaciji na povratak, što je razumljivo jer tamo nije bilo sukoba između Hrvata i Muslimana-Bošnjaka, za razliku od Srednje Bosne i Hercegovine. Međumuslimanski sukob u Zapadnoj Bosni razlog je najmanje proporcije optiranja za prvu soluciju kod tih ispitanika. Blizina Srbije i krhki položaj muslimanskih enklava u Istočnoj Bosni objašnjava rezultat odgovora izbjeglica iz te regije. Hrvatsko-muslimanski sukob u Srednjoj Bosni doveo je do velike neizvjesnosti o povratku, kako Hrvata tako i Muslimana iz tog područja, a to se iščitava iz odgovora svakog drugog ispitanika, naime da ne zna gdje će živjeti.

Tablica 7**Regija BiH X gdje će nakon rata živjeti**

Regija	Gdje će živjeti %		
	povratak	drugdje	ne zna
Hercegovina	31.7	23.3	45.0
Srednja Bosna	30.4	18.7	50.9
Bosanska Posavina	42.9	23.8	33.3
Zapadna Bosna	27.7	43.6	28.7
Istočna Bosna	32.5	27.3	40.3

N=665, signifikantnost 0.0000, C=0.22461

Hrvati iz Bosne i Hercegovine u mnogo manjoj mjeri (28.1%) računaju na povratak kao jedino rješenje, nego Muslimani-Bošnjaci (43.2%). Istodobno, oni znatno više optiraju za drugu soluciju (30.4% prema 21.0%). Moramo reći da smo očekivali još dublje razlike, posebno na opciji života negdje drugdje, budući da je dio ispitivanja proveden u vrijeme hrvatsko-muslimanskog sukoba, a dio neposredno nakon obustave neprijateljstava.

Zanimljivo da između katoličkih vjernika i ateista postoji potpuna podudarnost i zajednička bitna razlika spram islamskih vjernika u izboru svih triju opcija odgovora na ovo pitanje. Život u istom mjestu kao poslijeratnu perspektivu očekuje 28.9 posto katolika i 27.3 posto ateista te 48.8 posto muslimana (u vjerskom smislu). Potonji ističu drugu soluciju samo u 18 posto slučajeva, a prvi u 29.5, odnosno 29.7 posto.

Bosansko-hercegovačke izbjeglice u organiziranom smještaju mnogo više čeznu za povratkom (40.9%) od onih u privatnom smještaju (22.8%). Ovi, pak, u mnogo većoj mjeri ne znaju gdje će živjeti (46.5% u odnosu na 35.3%).

Napokon, ljudi koji su doživjeli osobno poniženje mnogo su manje (28.0%) uvjereni u povratak nakon rata od onih koji nisu imali takva predizbjeglička iskustva (38.2%). Prvi su i mnogo spremniji na soluciju života negdje drugdje (34.0% spram 22.6%).

Isto je pitanje zatim postavljeno na razini želje, slobodnog izbora: gdje bi živjeli kad bi to ovisilo o njima samima? Time smo, u jednu ruku, pokušali kontrolirati koliko su ispitanici u prethodnom odgovoru polazili od više ili manje racionalne procjene izgleda za povratak a koliko od pukih želja. U drugu, time dobivamo maksimalnu orijentaciju na povratak ako se otvore povoljniji izgledi od onih u trenutku ispitivanja, ali i stvarne preferencije glede izbora mjesta življenja. Dakle: *Kad biste mogli birati gdje biste nakon rata najradije živjeli?* Dobili smo sljedeće frekvencije odgovora za temeljni uzorak i poduzorak BiH-izbjeglica:

	TU1	PU1
1) gdje sam živio i prije	65.8	59.8
2) u drugom dijelu BiH	1.3	3.0
3) u zemlji gdje sam sada	17.6	8.0
4) u nekoj drugoj zemlji	8.4	13.6
5) ne znam	6.9	15.6

Bosansko-hercegovačke izbjeglice u Hrvatskoj razmjerno više žele povratak, a zatim i integraciju u zemlji u kojoj su se našli, od njihovih supatnika u Mađarskoj i Njemačkoj. Potonji su u većim dvojbama o svojoj želji gdje bi živjeli. U križanjima smo opet tri opcije spojili u jednu – negdje drugdje. Analiziramo zajedničke rezultate združenog prvog temeljnog uzorka i njegova poduzorka.

U željama se razilaze žene od muškaraca. Potvrđena je na izvjestan način (uz slabu povezanost – $C = 0.16$) "prirodna" konzervativnost žena, koje u većoj mjeri ističu povratak kao svoj izbor (69.7% spram 55.6%). Istodobno, rjeđe od muškaraca preferiraju život negdje drugdje (21.0% i 34.7%).

Mladi, sukladno dosadašnjim nalazima, znatno manje od starih (72.9%), (51.6%) teže povratku kao najboljem rješenju izbjegličkog problema, dočim srednjodobni zauzimaju pravilnu srednju poziciju (65.7%). Svaki treći (34.1%) među mladima želi živjeti negdje drugdje, spram svakog petog (21.1%) starijeg i svakog četvrtog (25.4%) srednjodobnog izbjeglice iz BiH.

Povezanost školske naobrazbe s osobnim izborom mjesta stanovanja slijedi također obrazac utvrđen kod drugih pitanja u istraživanju.

Tablica 8

Obrazovanje X izbor mjesta stanovanja

Obrazovanje	Izbor mjesta stanovanja %		
	povratak	drugdje	ne zna
bez osnovne škole	76.0	16.2	5.2
osmogodišnja škola	68.0	23.7	8.3
srednja škola/zanat	61.7	30.0	8.3
student/đak	35.4	31.3	33.3
visoka/viša škola	54.0	36.5	9.5

N=665, signifikantnost 0.0000, C=0.26791

Što su ljudi obrazovaniji, to se manje žele vraćati, i to više teže naći svoje mjesto pod suncem negdje drugdje. Mladost još potencira učinak nezavisne varijable obrazovanja.

Dalje, manje se ljudi želi vratiti u gradove Bosne i Hercegovine nego u sela (59.9% i 68.6%).

Ratne izbjeglice (u užem smislu naše tipologije) ne samo da razmjerno češće misle da će se vratiti nego i žele živjeti gdje i prije (70.9%), u usporedbi s bivšim

zatočenicima, prognanicima i iznudenim izbjeglicama (61.8%), a osobito polu-izbjeglicama i anticipirajućim izbjeglicama (52.2%). Potonji u većoj mjeri (36.2%) preferiraju život negdje drugdje, slijedi ih druga skupina izbjeglica s traumama (28.1%), a to najmanje (21.1%) žele ratne izbjeglice.

Zanimljivo je da obitelji na okupu manje teže povratku (56.4%) od raspršenih obitelji (67.4%). Istodobno, prvi bi proporcionalno više radije živjeli negdje drugdje (37.9% prema 21.7%).

Izbor mjesta stanovanja ovisi i o regiji podrijetla, što prikazuje tablica 9.

Tablica 9

Regija BiH X izbor mjesta stanovanja

Regija	Izbor mjesta stanovanja %		
	povratak	drugdje	ne zna
Hercegovina	71.7	23.3	5.0
Srednja Bosna	58.5	24.0	17.5
Bosanska Posavina	73.4	21.0	5.6
Zapadna Bosna	47.1	47.1	5.9
Istočna Bosna	62.8	24.4	12.8

N=665, signifikantnost 0.0000, C=0.26171

Prema očekivanju, Muslimani-Bošnjaci u mnogo većoj mjeri (74.8%) povratak poistovjećuju sa svojim izborom nego što to čine Hrvati (55.2%). Potonji bi zato dvostruko češće od prvih (35.0% prema 17.1%) živjeli negdje drugdje, ako bi mogli birati.

Kako su većina Hrvata iz Bosne i Hercegovine katolici po vjeri, a Muslimani-Bošnjaci muslimani, to je slična, zapravo još veća razlika glede izbora mjesta stanovanja dobivena i križanjem s vjerskim opredjeljenjem. Tako bi 80.2 posto muslimana željelo živjeti gdje i prije, u usporedbi s 56.8 posto katolika. Potonjima su vrlo bliski u izboru mjesta stanovanja ateisti (koji dolaze iz jednog i drugog naroda). Oni ističu povratak kao svoj izbor u 54.7 posto slučajeva, a neko drugo mjesto u 30.5 posto. Katolici za drugu soluciju optiraju čak nešto češće (33.8%), a muslimani, logično zaostaju (13.4%).

Izbjeglice u organiziranom smještaju mnogo više (70.5%) žele povratak od onih u privatnom (50.7%). Prvi bi rjeđe (24.4% u odnosu na 30.9%) izabrali živjeti negdje drugdje.

Izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine postavili smo još dva pitanja vezana uz kompleks povratka. Prvo: *Da li Vaš povratak u mjesto gdje ste živjeli ovisi o tome tko će tamo imati stvarnu vlast?*

	TU1	PU1
1) da, vratio bih se u svoje mjesto samo ako će tamo vlast imati moj narod	41.5	23.6
2) ne, vratio bih se u svoje mjesto bez obzira tko će tamo držati vlast, ako će mi biti garantirana moja građanska, nacionalna i vjerska prava	44.7	44.7
3) ne znam, ne bih se vratio	13.8	31.7

Gotovo polovica izbjeglica iz Bosne i Hercegovine ne uvjetuje svoj povratak vlašću (da ne kažemo dominacijom) svoga naroda. To je dosta iznenađujući nalaz kad se imaju u vidu njihova iskustva s politikom etničkog čišćenja.

Znatno više seoskih izbjeglica uvjetuje svoj povratak vlašću svog naroda, u usporedbi s gradskim (43.2% prema 29.2%). Međutim, među jednima i drugima podjednak je udio onih koji ne inzistiraju na svojoj nacionalnoj državi i zadovoljili bi se građanskim pravima (43.7% i 45.7%).

Drugo: Što mislite trebaju li izbjeglice nastojati normalizirati svoj život tamo gdje su se zatekle, tražeći npr. posao i stan, ili čekati na povratak?

	TU1	PU1
1) izbjeglice trebaju normalizirati svoj život, jer se na povratak može dugo čekati, a neki se ionako nikad neće vratiti	59.6	48.7
2) izbjeglice ne bi smjele ništa činiti što bi njih i međunarodnu zajednicu odvrtilo od problema povratka	20.9	20.6
3) ne znam	18.0	30.7

Dakle, samo svaki peti izbjeglica iz Bosne i Hercegovine suglasan je sa stavom pasivnog čekanja povratka. Ogromna većina ne vidi, čini se, u svojoj pasivnosti djelotvorno sredstvo pritiska na međunarodnu zajednicu niti garanciju eventualnog povratka.

Normalizaciji (a onda i integraciji) skloniji su, prirodno, mladi. Oni su suglasni s našom prvom opcijom u 63.7 posto slučajeva, srednjodobni u 58.4, a stari tek u 46.3 posto. Stari su zato skloniji pasivnom čekanju povratka (27.9%) od mladih (15.6%), a srednjodobni su pravilno u sredini (21.3%).

Pogledi na povratak hrvatskih raseljenika i izbjeglica

Na isto pitanje, gdje misle da će nakon rata osobno živjeti, hrvatske raseljene osobe i hrvatske izbjeglice u Mađarskoj i Njemačkoj odgovorili su na sljedeći način:

	raseljenici	izbjeglice
1) gdje sam živio i prije	73.7%	14.2%
2) u mjestu gdje sam sada	3.7%	10.8%
3) negdje drugdje u Hrvatskoj	3.2%	10.8%
4) u nekoj drugoj zemlji	1.3%	2.5%
5) ne znam	18.1%	61.7%

U analizi rezultata odgovora na prethodno pitanje pokušali smo dati, barem djelomično, objašnjenje za neočekivano veliku proporciju raseljenika koji očekuju da će se vratiti u svoja mjesta. Isto mišljenje imalo je znatno manje raseljenika (63.4%) u našem prvom ispitivanju, a očekivali smo suprotan trend. Ponašamo da i začuđujuća "provalija" između izbjeglica i raseljenika sigurno ukazuje na snažan interferirajući čimbenik, koji smo našli ponajprije u uspješnim vojnim akcijama a onda i u obećanjima hrvatskih vlasti o skorom povratku. Na izbjeglice djeluje odvojenost od zbiljanja u domovini, a u ovom slučaju, držimo, mnogo više vremenski pomak u ispitivanju. Izbjeglice su, naime, anketirane kasnije, kad su učinci vojnih akcija i obećanja nesumnjivo oslabili.

Dalje analiziramo rezultate spojenog temeljnog uzorka hrvatskih raseljenika i poduzorka hrvatskih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj. Za potrebe križanja i ovdje smo drugu, treću i četvrtu opciju života poslije rata spojili u jednu – negdje drugdje.

Stariji ljudi među hrvatskim raseljenicima u znatno većoj mjeri (73.0%) misle na povratak u svoja mjesta kao na moguću poslijeratnu perspektivu nego što to misle mladi (52.1%). Srednjodobni su ovdje nešto bliži mladima (58.5%). Mladi su izrazito spremniji prihvatiti drugu opciju, da će živjeti negdje drugdje (21.8%), u usporedbi i sa starima (6.3%) i srednjodobnima (8.3%).

Utjecaj obrazovanja na osobna očekivanja raseljenika o tome gdje će nakon rata živjeti dana su u tablici 10.

Tablica 10

Obrazovanje X gdje će nakon rata živjeti

Obrazovanje	Gdje će živjeti %		
	povratak	drugdje	ne zna
bez osnovne škole	76.3	5.3	18.4
osmogodišnja škola	70.1	5.4	24.6
srednja škola/zanat	60.8	10.5	28.7
visoka škola/studenti*	29.0	32.3	38.7

N=583, signifikantnost 0.0000, C=0.33716

* Ovdje smo zbog malih podskupina spojili visokoobrazovane sa studentima i dacima, imajući u vidu njihove iste usmjerenosti.

Svakim stupnjem obrazovanja, a osobito visokim, sve izrazitije opada proporcija onih koji računaju na poslijeratni povratak u svoja mjesta. S druge strane, obrazovanje je očigledno povezano s većom dvojbenošću glede budućnosti. Povezanost obrazovanja i očekivanja o tome gdje će nakon rata živjeti supstancijalna je, kako pokazuje koeficijent kontingencije.

Zanimanje, kao nezavisna varijabla, potvrdilo je očekivani utjecaj (C = 0.3). Poljoprivrednici, domaćice i nezaposleni (spojeni ovdje u jednu podskupinu) te radnici i umirovljenici mnogo češće vjeruju u svoj povratak (71.4%, 70.1%, 68.2%

i 65.9%) u usporedbi sa službenicima (39.3%) te studentima i dacima (41.3%). Oni posljednji kudikamo odskaču po spremnosti na život negdje drugdje (34.9%). Istu opciju zaokružilo je 17.9 posto službenika, 8 posto radnika, 7.5 posto domaćica i nezaposlenih, 6.1 posto umirovljenika i 4.3 posto poljoprivrednika.

Ljudi podrijetlom iz hrvatskih sela u daleko većoj mjeri misle da će se u njih i vratiti (70.5%), nego gradske izbjeglice i raseljenici (42.6%). Potonji su zato spremniji na život negdje drugdje (20.5%) od prvih (7.1%).

Ispitanici čije su obitelji raspršene u raseljeništvu ili izbjeglištvu rjeđe su uvjereni u svoj povratak (54.1%) od ispitanika čije su obitelji na okupu (65.8%). Istodobno, prvi su češće u dvojabama (33.2% prema 23.4%) glede ovog pitanja.

Ustanovljena je i razlika (na razini značajnosti od 5 posto) s obzirom na očekivanja ispitanika o tome tko će nakon rata imati stvarnu vlast u krajevima koji su tada bili pod nadzorom "pobunjenih Srba". Povezanost je supstancijalna ($C = 0.4$). Samo svaki peti (20.3%) ispitanik koji je očekivao da će vlast u njegovu ili njezinu kraju zadržati Srbi računa na svoj povratak. Četverostruko više (80.9%) u svojim mjestima nakon rata sebe vide oni koji pretpostavljaju da će tamo biti obnovljena hrvatska vlast. U sredini su oni koji očekuju izvjestan oblik podjele vlasti između republičke vlade i lokalnih organa (40.4% računa na povratak).

Regionalno podrijetlo uvelike određuje i osobna razmišljanja hrvatskih raseljenika i izbjeglica o tome gdje će nakon rata živjeti, što pokazuje tablica 11.

Tablica 11

Regija Hrvatske x gdje će osobno živjeti

Regija	Gdje će živjeti %		
	povratak	drugdje	ne zna
Dalmacija	84.8	5.8	9.4
Kordun	66.7	12.1	21.2
Banovina	70.2	2.1	27.7
Zapadna Slavonija	70.3	14.1	15.6
Istočna Slavonija	44.2	15.5	40.4

$N=583$, signifikantnost 0.0000, $C=0.33934$

Izrazito visok optimizam glede povratka među dalmatinskim raseljenicima potvrđuje našu tezu o učincima dviju uspješnih akcija Hrvatske vojske na buđenje nade o povratku. Maslenička akcija ticala se posebno Dalmacije, a k tome smo anketiranja započeli baš u Dalmaciji, pa je i vremenski otklon od toga događaja bio najmanji. Od ispitanika iz Istočne Slavonije dobar dio su izbjeglice smještene u Mađarskoj, pa se čini da izbjeglička distanca i ovo regionalno podrijetlo međusobno interferiraju, rezultirajući većim pesimizmom spram perspektive povratka.

Iznenadujuća je razlika u svezi ovog pitanja između ljudi koji se deklariraju vjernicima i ateistima. Prvi u 64,6 posto slučajeva misle da će se vratiti, a drugi samo u 29,4 posto. Potonji u istom razmjeru (29,4%) pokazuju spremnost na život negdje drugdje, što čini tek svaki deseti (9,8%) iz prve skupine.

Možemo li mnogo veći udio ispitanika iz organiziranog smještaja među onima koji misle da će živjeti gdje i prije (71,8% prema 31,8% u privatnom smještaju) označiti optimizmom? Ili je tu posrijedi veća psihološka potreba da se u povratak vjeruje?

Kad biste mogli birati, gdje biste Vi nakon rata najradije živjeli? Hrvatski raseljenici i izbjeglice izrazili su svoje želje na sljedeći način:

	raseljenici	izbjeglice
1) gdje sam živio i prije	86,2	49,2
2) u mjestu gdje sam sada	3,2	9,2
3) u nekom drugom mjestu u Hrvatskoj	3,5	7,5
4) u nekoj drugoj zemlji	3,7	10,8
5) ne znam	3,5	23,3

Već uočene razlike između raseljenika i izbjeglica na pitanju izbora mjesta života samo su još produbljene. Dakle, manje od polovice izbjeglica iz Hrvatske i daleko više hrvatskih raseljenika najradije bi živjelo gdje i prije.

Dalje pratimo rezultate združenog uzorka i poduzorka, a u križanjima su opcije od 2 do 5 spojene u jednu.

Stariji ljudi, sukladno dosadašnjim nalazima, u većoj mjeri (88,4%) preferiraju živjeti gdje i prije od srednjodobnih (77,7%) i osobito mladih (68,5%).

Što su ljudi obrazovaniji, to u manjoj mjeri najbolje rješenje vide u povratku u mjesto gdje su prije živjeli. Koeficijent korelacije upućuje na umjerenu povezanost ovog pitanja s obrazovanjem ($C = 0,36$). Pri tome je razlika između naših prvih dviju obrazovnih skupina mala ili slučajna (91,2% i 89,8%). Očit je jaz između njih i srednjeobrazovanih (77,5%), a osobito visokoobrazovanih (uzetih zajedno sa studentima i đacima) prema svima ostalima (45,2%).

Povratak najviše (92,9%) žele poljoprivrednici, a najmanje (53,6%) službenici.

U hrvatske gradove gdje su živjeli i prije najradije bi se vratilo 61,6 posto ljudi i znatno više u sela (86,8%).

Ispitanici iz obitelji raspršenih u izbjeglištvu manje žele povratak (73,2%) od onih čije su obitelji na okupu (81,8%).

Raseljenici i izbjeglice iz mjesta gdje Srbi čine većinu ili značajnu manjinu u razmjerno manjoj mjeri (73,8%) u povratku vide najbolje rješenje za svoju budućnost, u usporedbi s onima iz homogenih hrvatskih mjesta (91,6%).

Raseljenici i izbjeglice iz Dalmacije najčešće (89,9%) u slobodnom izboru optiraju za život gdje i prije. Slijede ih ispitanici iz Korduna (83,3%) i Zapadne

Slavonije (81.3%). Povratak kao idealno rješenje najmanje (71.3%) ističu ispitanici iz Istočne Slavonije, a bliski su im supatnici iz Banovine.

Vjernici, katolici, u mnogo većoj mjeri žele povratak od ateista (81.9% prema 45.1%).

Ako su izbjeglice u organiziranom smještaju, tada mnogo češće (87.0%) najbolje rješenje za sebe vide u povratku nego ako su u privatnom smještaju ($C = 0.33$).

ZAKLJUČAK

Općenito uzevši, na razini našega naduzorka, orijentacija na povratak (koja uključuje očekivanja, osobne planove i želje) u većoj ili manjoj mjeri ovisna je o izvjesnim socijalnim i drugim obilježjima ljudi u izbjeglištvu. Drugim riječima, obratno: neki ljudi, iz različitih razloga, skeptičniji su u procjeni koliko će se izbjeglica i raseljenih osoba vratiti, osobno manje računaju na povratak, pa čak u povratku rjeđe vide najbolje rješenje za svoj budući život. Ovi drugi, bilo da su izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, bilo da su izbjeglice iz Hrvatske ili raseljene osobe u Hrvatskoj, dijelom su u većim dvojabama glede svoje budućnosti, a dijelom su već okrenuti trajnim migracijama (integraciji u mjestu odnosno zemlji izbjeglištva ili pak daljnjim migracijama u neko drugo mjesto ili zemlju).

Ako od općeg nalaza apstrahiramo da apsolutna ili barem relativna većina ispitanika svih obilježja i dalje dijeli dominantnu povratničku orijentaciju ili je pak raspolučena dvojabama, odnosno dezorijentirana spram budućnosti, možemo jasnije, idealno-tipski, naglasiti razlike među izbjeglicama u odnosu na pitanje povratka. Mislimo, naravno, na statistički značajne razlike i korelacije između obilježja ispitanika i njihovih pogleda na povratak.

Idealno-tipski, dakle, na povratak su više orijentirani (bilo da su izbjeglice ili raseljenici) stariji ljudi, podrijetlom sa sela, poljoprivrednici, oni koji spadaju u naš tip ratnih izbjeglica, a sada se nalaze u organiziranom smještaju. Tipični trajni migrant (alternativa povratku: živjeti negdje drugdje) je mladi čovjek, student odnosno učenik ili visoko obrazovan, podrijetlom iz gradskog naselja; ako radi, spadat će u kategoriju službenika. Istodobno, to je tip anticipirajućeg izbjeglice ili poluizbjeglice ili pak bivši zatočenik nekog logora, po uvjerenju ateist, a sada je u nekom od organiziranih oblika smještaja.

Postoje, opet u tendencijskom smislu, i neke bitne razlike u pogledima na povratak između bosansko-hercegovačkih i hrvatskih izbjeglica, a potom i unutar ovih dviju ispitivanih izbjegličkih zajednica.

U povratak više vjeruju, na njega osobno računaju i češće ga žele hrvatske raseljene osobe nego bosansko-hercegovačke izbjeglice. Hrvatske izbjeglice u tome su, čini se, bliže potonjima nego hrvatskim raseljenicima.

Među bosansko-hercegovačkim izbjeglicama na povratak su više orijentirani Muslimani-Bošnjaci, dočim su izbjegli Hrvati skloniji svoju budućnost vidjeti negdje drugdje, ponajprije u Hrvatskoj. Ova druga orijentacija još više vrijedi za

bosansko-hercegovačke katolike, kojima su, po tome, bliski njihovi zemljaci ateisti.

Na kraju bismo željeli istaknuti primijenjenu vrijednost rezultata našega istraživanja – odnosa izbjeglica i raseljenih osoba spram pitanja povratka – za jednu osmišljenu povratničku strategiju i politiku. Ona posebno mora ciljati na mlade, obrazovane ljude, podrijetlom iz gradskih, nacionalno mješovitih naselja, službeničkih zanimanja, koji su prije često napuštali svoja mjesta ili su pak prošli najtežu predizbjegličku kalvariju. Ne potcjenjujući povratak niti svih ostalih, obnova i razvitak izbjegličkih i raseljeničkih mjesta bez dovoljno mladih i obrazovanih ljudi teško je i zamisliva. To ne znači da to moraju biti isključivo izbjeglice, odnosno raseljene osobe, niti društvo ima moralno pravo očekivati da izbjeglice i raseljene osobe imaju domoljubnu ili neku drugu posebnu društvenu obvezu spram povratka i obnove mjesta iz kojih su izbjegli ili raseljeni. Naprotiv, takva bi se obveza u solidarnom društvenom smislu prije mogla odnositi na sve nas koji nismo morali napustiti svoja mjesta i domove. Politika obnove izbjegličkih i raseljeničkih područja treba, po našem sudu, povezati politiku povratka s politikom pokretanja odmjerenog naseljavanja tih krajeva, i to baš onih skupina stanovništva koje su najpotrebnije za njihovu obnovu i razvitak.

VIEWS OF RETURN – CROATIAN AND BOSNIAN-HERZEGOVIAN REFUGEES

Milan Mesić

Faculty of Philosophy, Zagreb

The article reports on the partial results of the international sociological project "Prospects of Return and Reintegration of Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees". The research was carried out in Croatia, Hungary and Germany on a sample of 1248 adult respondents. A battery of questions relating to return is being analysed here. It has established that an orientation to return (which includes expectation, personal plans and wishes) depends, more or less, on certain social and other characteristics of people in refuge. Typically to return more oriented are (whether refugees or displacees) older people, those from the countryside, peasants, type of war refugees, now in an organized form of accomodation. Croatian displaced persons more believe in return, more count on and wish it (as an ideal solution for their future) than refugees from Bosnia-Herzegovina. Croatian refugees in that respect seem to be more closer to the last ones than to Croatian displacees. Among Bosnian-Herzegovian refugees Muslim-Bosniaks are more oriented towards return, while Croats incline to see their future somewhere else.

DIE RÜCKKEHRAUSSICHTEN – DIE KROATISCHEN UND BOSNISCH-HERZEGOWINISCHEN FLÜCHTLINGE

Milan Mesić

Die Philosophische Fakultät, Zagreb

Im Artikel wird über die Teilergebnisse der internationalen soziologischen Untersuchung "Die Rückkehraussichten und die Reintegration der kroatischen und bosnisch-herzegowinischen Flüchtlinge" berichtet. Die Untersuchung ist in Kroatien, Ungarn und Deutschland mit insgesamt 1348 Erwachsenen durchgeführt worden. Es sind die mit der Rückkehr verbundenen Fragen analysiert worden. Es hat sich herausgestellt, daß die Orientierung auf die Rückkehr, (die Erwartungen, persönliche Pläne und Wünsche umfaßt), in kleinerem oder größerem Maße von den gewißen sozialen und anderen Merkmalen der Menschen im Exil abhängig ist. Ideal-typisch sind (unabhängig davon, ob es sich um Flüchtlinge oder Vertriebene handelt) ältere Menschen vom Land, Landwirte, Kriegsflüchtlinge, die jetzt organisiert untergebracht werden, mehr auf die Rückkehr gerichtet. Die kroatischen Vertriebenen glauben mehr an die Rückkehr, rechnen damit persönlich und halten sie häufiger für eine ideale Auswahl für die Zukunft, als es der Fall bei den Flüchtlingen aus Bosnien und Herzegowina ist. Es scheint, daß die kroatischen Flüchtlinge den bosnischen näher als den kroatischen Vertriebenen sind. Unter den Flüchtlingen aus Bosnien und Herzegowina sind Moslems-Bosnier mehr nach der Rückkehr ausgerichtet, während die Kroaten mehr dazu neigen, ihre Zukunft irgendwo anders zu planen.